

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL

ӘБЖАНОВ Х.М.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі
САПАКОВА К.

2 курс магистранты

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ

Аннотация

Мақалада қазақ зиялысының қалыптасу дәуірлері дәйектеліп, оның әлеуметтік-кәсіби топтарының әр дәуірдегі әлеуметтік және функционалдық ерекшеліктері талданады. Қазақстандағы жоғары білім мен ғылым жүйесінің интеллектуалдық әлеуетті нығайтудағы орны дәйектелген.

Түйін сөздер: қазақ зиялысы, ғылым, зияткерлік әлеует, қоғам, қалыптасу, жоғары білім.

Интеллигенция қоғамдық-экономикалық дамудың жемісі болып табылады. Оның пайда болуы капиталистік қатынастардың орнығуымен өлшенбейді. Әлеуметтік-кәсіби, таптық, тіпті мүліктік жіктелу қашан дүниеге келсе, содан бері ол – қоғамның белсенді әрі көрнекті мүшесі, халықтың рухани мәдениетін, болмысын өрлендіруші және ұрпақтан ұрпаққа аманаттаушы қауым. Ол-олма, тарих сахнасына шыққан халық интеллигенциясыз болмайды. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, тарихтың бетбұрысты кезеңдерінде, өмір мен өлім бетпе-бет келгенде халықтың, мемлекеттің тағдыры көбінесе басқарушы, әскери, дипломатиялық және басқа интеллигенция топтарының іс-әрекеті мен ұйғарымдарына байланысты шешіледі. Сондықтан да жасампаздық әлеуеті мол интеллигенциясы жоқ халық бәсекеге төтеп бермегендіктен тарих сахнасынан түсіп қалуы немесе мәңгірттікке ұшырауы әбден мүмкін. Және керісінше. Өз халқының мүддесі мен қажетінен қол үзген интеллигенция қоғамдық прогрестің тежеуішіне, сол құрылыстың объективті қажеттіліктерін бүркенген масылға айналады.

Қазіргі тарих ғылымының пайымдауынша, Қазақстан жерінде әрісі сақтардан тартып, берісі байырғы түркі халықтары мекендеген замандарда тегі бір этностардың жақындасуы мен кірігуі негізінде солардың заңды мұрагері - қазақ халқы тарих сахнасына шыққан. Байырғы түркілер қоғамында зиялылардың мәртебесі мен құрамы мейлінше күрделі болғанын Орхон-Енисей жазулары бұлтартпай айғақтап отыр. Руна жазуларында қағандарды, тархандар мен бектерді «білгіш кісілер, алып, батыл кісілер» деген ұғым-терминмен ұлықтаса, әскербасылар мен қол бастаған батырларды «соғыс иесі, әскер иесі» деп атаған, көрші елдерге жіберген мәмілегерлері мен тыңшыларды да «хабаршы, көргіш, тілді» ұғымдарымен деректерге енгізген екен. Ғалымдар мен ұстаздарға, сәулетшілер мен көркемөнер мамандарына байланысты айтқандары аз емес. Мамандарды даярлайтын оқу орындары жайлы жылы сөздерін тасқа да, қағазға да түсіріпті. Одан беріде Отырардан шыққан Әл-Фарабиді, түркістандық Қожа Ахмет Яссауиді, моңғолдармен соғыста қол бастаған Қайырханды, жерұйық іздеп шарқ ұрған Асан Қайғыны зиялылар қатарына жатпайды деп кім айта алады? Ендеше

XV ғасырдың екінші жартысында Керей мен Жәнібек сұлтандар шаңырағын көтерген қазақ хандығындағы әлеуметтік құрылымда зиялылар қауымы лайықты орын алғаны күмәнсіз. Бір ғана мысал келтірейік. Қазақ хандығымен түйдей құрдас Шалкиіз жырау (1465 -1560) былайша жырлайды:

Ғадыл төре ел бастар,
Батыр жігіт жау бастар,
Аға жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар [1].

Осы жырдың әр жолында қазақ зиялыларының әлеуметтік-кәсіби топтары тізіліп тұрған жоқ па?

Қазақ зиялыларының мәртебесі мен құрамы Ресейге бодан болғанға дейінгі хандық дәуір барысында нақтыланып, сұрыпталып, кемелденіп, күрделілене түсті. Әрине, олардың саны, жасы, әлеуметтік құрылымдағы үлесі, аймақтық жіктелуі бізге толық мәлім емес. Жазба деректер мен ауызша тарихнамада хандардың, сұлтан-төрелердің, билердің, батырлар мен әскербасылардың, жыраулар мен салсерілердің, күйшілердің аттары, ұлағат сөздері, шығармалары сақталып қалған. Бұлардан басқа емші-сынықшылар, бақсы-балгерлер, ғалымдар мен ұстаздар, бапкерлер, ишан-молдалар аз болмағаны сөзсіз. Тарихи-табиғи даму үрдісін сілкініссіз, басқаның өктемдігінсіз кешіп жатқан Қазақ хандығына қанша зиялы қауым қажет болса, сонша зиялыны қоғам өз ортасынан шығарып отырды. Бұрынғыдан жеткен рухани-мәдени мұраны игере алған және оны жаңаша жалғастыра білген бұлар мемлекеттің, халықтың шынайы күш - қуатына айналды. Егер сақ, байырғы түркі өркениетін қазақ мәдениеті мен зиялыларының бастау көзі деп қабылдасақ, осынау құндылықтардың ұлттық негізде қалыптасуы мен дамуындағы бірінші кезең ретінде XV-XVIII ғасырларды пайымдағанымыз жөн.

Ресейдің қол астына енгенге дейінгі қазақ қоғамы ой еңбегі адамдарына кенде емес болатын. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген шығармашылық интеллигенцияның жекелеген көрнекті өкілдері өздерінің мұралары арқылы бізге белгілі болып отыр. Мәселен, қазақ поэзиясының үш томдық «Бес ғасыр жырлайды» атты антологиясында оннан астам ақынның шығармалары жарияланған, Абай мектебінің өкілі Ш. Құдайбердіұлы тап осы ақындарға байланыстыра айтпаса да: «Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді», - дей келе: «Әулие дегені сол болса керек», - деп түйіндейді. Ал оларды университет немесе басқа оқу орнын бітірмеді деген сылтаумен интеллигенция қатарына, ой еңбегі адамына санамауымызға еш құқымыз жоқ. Тіпті қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында білімі көрсеткіш, диплом әлеуметтік субъектіні қоғамдағы белгілі бір топқа жатқызуға кепіл бола алмайды.

Рухани-мәдени әлеуетіміз бен зиялыларымыз XVIII ғасыр басында мейлінше толықанын жоңғарлармен соғыс айдай анық көрсетті. Күтпеген жерден «ақтабан шұбырындыға» ұшыраған қазақ қоғамы Абылай мен Әбілқайырды, Бұқар жырау мен Ақтамбердіні, Қабанбай мен Бөгенбайды тарих сахнасына шығара алды, елдігін сақтап қалды [2, 161-б.].

Ұлт зиялылары тарихы мен тағдырының екінші кезеңі Ресейге бодан болумен басталды. Бұл кезеңде жасампаздық әрекетке көп кедергі туғаны рас. Әйткенмен халқының төлтума қасиеттері мен құндылықтарын санасына сіңіре өскен қазақ зиялыларының жаңа толқыны отарлық тәртіп тұсында да ұлттық мәдениетке аз олжа салған жоқ. Отарлаушылар әкелген жат өркениеттің талаптары мен сұраныстарына бейімделе алуымен-ақ әлеуметтік икемділік танытты. Жоғалтқанымыз да аз болмады. Дәстүрлі басқару жүйесі күйретілді, 1847 жылы қазақтың соңғы ханы Кенесары өлтірілді, төре-сұлтандардың қадір-қасиеті төмендеді. Билер мен батырлардан гөрі орысшаны игерген тілмаштың сөзі өтімді болды. Ресей үлгісімен қазақ жерінде ашылған мемлекеттік мекемелердегі қызметтен қазақ зиялылары мен оқығандарына болар болмасы ғана тиді. Кезінде ханы да, сардары да, төбе биі де

өзінен шыққан халықтың жақсыларына енді бұйырғаны болыстық пен старшындық еді. Қазақ зиялылары билік пен байлықтан шеттетілді. Билік пен байлықтың жат қолында кетуімен капиталистік қатынастар өлкеге енгенмен ұлттық буржуазия шын мағынасында қалыптаспай, мешеу күйде қала берді. Кезінде жарты дүниені ашса – алақанында, жұмса – жұдырығына ұстаған көшпелілердің дәурені өткені түпкілікті анықталды. Махамбет жырға қосқан:

«Мұсылманшылық кімде жоқ,
Тілде бар да, дінде жоқ,
Көшпелі дәулет кімде жоқ,
Бірде бар да, бірде жоқ.
Азамат ерлер кімде жоқ,
Еріккен күні қолда жоқ.
Заманым менің тар болды,
Тура әділдік биде жоқ»[2, 162-б.], –
апалаң - топалаң мезгіл жетті.

Екіншіден, қоғамның әлеуметтік-экономикалық жөнесаяси құрылымдарындағы түбегейлі өзгерістерге лайық мамандар даярлау қолға алынбады. Бітпейтін ырғалу-жырғалумен өлкеде ашылған 6-7 орта арнайы оқу орындары ұлттық зиялылардың уақыт талап етіп отырған топтарын - инженерлерді, агрономдарды, дәрігерлерді, әскери мамандарды, тағы басқаларды даярлап шығаруға шамасы жетпеді. Мәскеу, Петербор, Омбы, Қазан сияқты қалаларда білім алған қазақ жастарының қатары молайғанмен, сұраныс және ұсыныс арасындағы алшақтық жер мен көктей еді. Мектеп ісіндегі олқылықтар өз алдына бір төбе болды. Түптеп келгенде, қазақтың рухани-мәдени өмірін түсінбеген әрі менсінбеген, ұлт зиялыларының сандық - сапалық өсуін тежеген отарлаушылар қоғамдық регресті туғызып қана қоймай, бар кінәні өзімізге жауып, бұратана халық, надан халық, мәдениетсіз халық, болашағы жоқ халық атандырды. 1893 жылы дат ғалымы В.Томсен 1500 жылға жуық тарихы бар байырғы түркі жазуын оқығанда да, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасына ұлы ақыны А.С. Пушкин ден қойғанда да, Шоқан Шығыс Түркістанды өлемге танытқанда да селт етпеді. Қара шекпенділерді қапдатты, жерді алды, шоқындыру саясатын жүргізді, біртұтас қазақ жерін әкімшіл-территориялық талапайға салды. Қазақ зиялыларының бастау бұлағы мен тамырына апат қауіпі төнді. Бұқар жырау күңірене өшкерелеген:

Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай!
Баспақ тана жиылып,
Фана болған заман-ай.
Құл -құтандар жиылып,
Құда болған заман-ай!
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман-ай
Азаматың құлапты,
Жұрт талық болған заман-ай!, – туды [2, 163-б.].

Үшіншіден, отарлаудың зілдей салмағынан күйремесе де сыр берген дәстүрлі қоғамға, ұлт зиялыларының арасына жік түсті. Қазақ хандығы тұсында ара-кідік байқалып қалатын саяси тұрақсыздық, ру-тайпа арасындағы қақтығыстар мүлде басқа сипат алды. Ханға басу айтатын, өкпелеген ағайынның көшін тоқтататын, шекіскен батырларды татуластыратын дуалы ауыз билер, ақын-жыраулар көзден ұшты. От ауыз, орақ тілді шешендер, дүйім жұрт аузына қараған ақындар «хан емессің, қасқырсың, қас албасты басқырсың» деп сөз саптауды әдетке айналдырды. Оқығандар мен зиялылардың бір тобы отарлаушылардың сойылын соғып, туған халқының қанын теспей сorsa, екіншілері «сен тимесең - мен тимен» деген психологиямен қарақан басының қамын күйттеумен әуреленді, үшіншілері

жалпықазақтық идея мен үйлесім үшін жанталаса қызмет қылса, төртіншілері болашақтың алтын кілтін большевиктік бағдарламадан немесе діни қағидалардан іздеді. Бірін-бірі сынауда, мазақтауда, реті келсе жазалап жіберуде сарандық танытқан жоқ. Жікшілдіктің ауыр дертке айналғаны XVIII ғасырдағы С. Датұлы көтерілісінен алғаш байқалса, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында бадьрайып көзге түсті. 1917 жылғы қос революция оны барынша асқындырды. Осылайша қазақ зиялыларының ішпей ыдырауы мен өзара тартысы халық тағдырына және рухани біртұтастыққа қауіп-қатер бұлтын үйірді [2, 164-б.].

Саны аз, басы бірікпеген ұлт зиялыларының әлеуметтік практикасы өрқашан пәрменді бола бермеді. Абай Құрманғазыны, Құрманғазы Жамбылды білмей дүниеден өтті. Тыңдаушылар мен оқырмандар да осы дәрежеде қалды. 1913 жылы қазақтың бас ақыны Абай жайлы А.Байтұрсынов былай жазған еді: «Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық». Ел өмірін ұйыстырып отыратын орталық мемлекеттік құрылым, ұлт мүддесін қорғайтын заң мен идея жұмыс істемей, зиялылар арасында келісім орнықтағанда басқаша болуы мүмкін де емес еді. Бұл міндеттерді таралым саны шектеулі «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті де түпкілікті шешуі қиын-тын. Озық ойлы зиялылардың айтқан, айтса да баршаға жете бермеген асыл, шырын сөзі мен ісі, Асан қайғы жырлағандай, «атажұрты бұқара өз қолында болмаса, қанша жақсы болса да, қайратты туған ер ғаріп» болған сол дәуірде бар үміт көшпелілердің жадында сақтау қабілетіне артылды. Солай болып шықты да. Ауызша әдебиет мұралары, ән-күйлер, шежіре, мақал-мәтелдер - бәрі қағаз бетіне хаттала бермесе де, халқымыздың рухани-мәдени қоржынынан түсіп қалмастан елдігімізді, болмысымызды, этникалық сәйкестілікті (этническая идентичность) жойылып кетуден сақтап қалды.

Зиялылардың қоғамдағы қауқарсыздығының бір себебі ұлттық буржуазияның қалыптаспауында жатты. Ұстанған жобалары мен бағдарламаларын жүзеге асыру үшін арқа сүйейтін материалдық - қаржылық тірек таппаған бұлар мәдени-ағартушылық бірлестіктер құрудан аспады. Қажеттілігін 1905 жылы мойындаған саяси партияның өзін 1917 жылы ғана құра алды. Көшелі буржуазиясының байлығы мен қолдауына не болған Финляндия, Польша, Балтық елдерінің зиялылары халқының көш бастаушысы дәрежесіне көтеріліп, мемлекеттік тәуелсіздігін жариялап жатқан ғасыр басында қазақ оқығандары түрлі идея соңына түсіп, бір - бірін жағадан алумен өуреленді. Жаппы, ұлттық буржуазияның қалыптасуы мен тағдыры - күні бүгінге дейін ғылыми тұрғыдан зерделенбеген, «ақтаңдақ» күйде қалып келе жатқан мәселе. Өлкеде капиталистік қатынастармен бой көтерген жұмысшы табы тарихынан том-том кітаптар кезінде саяси тапсырымға сай жарық көрді де, медальдің екінші жағындай буржуазия табы ескерусіз қала берді. Түптеп келгенде, оның экономикалық әлеуеті, қалыптасу көздері мен құрамы, саяси бағыт-бағдарлары, XIX ғасырдың аяғы - XX ғасыр басындағы орыс және шетел капиталымен кірігуі, жеңісі мен жеңілісі зиялылар тарихына ғана емес, бүкіл өлке тарихына тікелей қатысы бар, өзіндік ізін қалдырған құбылыс [2, 165-б.].

1917 жылдың ақпанында самодержавиенің құлауымен, қазанында большевиктердің жеңуімен Ресей империясының іргесі шайқалып, алғашқыда үміті мол, кейін күдігі күшейген әрі-сәрі сегіз жыл басталды. 1925 жылы Сталиннің сенімді қолшоқпары Ф.И. Голощекин Қазақстан басшылығына жайғасқанша большевиктердің ұлт республикасындағы саясаты тәтті уәдеге толы еді. Ақпан мен қазан революциялары аралығындағы жанталаста антикеңестік позицияда қарулы қарсылық көрсеткен Алаш зиялыларына кешірім жарияланды, ұлттардың өзін-өзі басқаруға құқығы бар деген тезис үздіксіз алға тартылып отырды, қазақ мемлекеттігі дүниеге келіп, А.Байтұрсынов сынды зор бедел иесінің басшы қызметке тартылуына байланысты қоғамдық пікірде оң өзгеріс жүрді. Әлеуметтік әділеттілік ұстанымдарының жер-су, меншік, өндірістік, ұлттаралық қатынастар

саласында қолданым таба бастауы, әйел теңдігі жолындағы нық қадамдар, қара халықтың қалың ортасынан шыққан тұлғалардың мемлекеттік аппарат жұмысына келуі - бәрі қоғам мүшелерінің энтузиазмін туғызды. Мәдениет құрылысында мемлекеттік деңгейдегі іс-шаралар қолға алынды. 1919 жылы Жетісу ақындарының айтысы үлкен табыспен өтті, Қазақстанды зерттеу қоғамы игілікті істерді тындырды. Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Әміре Қашаубаев тәрізді ірі ақын-жазушылардың, әншілердің есімдері мен шығармалары бүкіл Қазақстан жұртшылығына танымал болайын деді. Жұмысшы факультеттері, институттар мен техникумдар, қысқа мерзімді курстар ашылып, мыңдаған қазақ жастары зиялылар мен мамандар қатарын толықтырып жатты. Халықтың мәдени әлеуетін көтеруге сауатсыздықты жою науқаны, жаңадан ашылған мектептер, газет-журналдар сүбелі үлес қосумен болды. Әрине, большевиктік бұра тартуларсыз болған жоқ.

Қазақ зиялыларының тағдырына ауыр соққылар, тоталитаризмнің кешірілмес қылмыстары Голощекиннің 1925 жылы өлкелік партия комитетіне бірінші басшылыққа келуімен басталды. Іле-шала Алаш қозғалысының басшыларына қарсы күресті қолға алған ол 1929-1931 жылдары ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратқан репрессияның бірінші толқынын ұйымдастырса, 1931-1933 жылдарғы аштықпен халықтың жартысын қырып жіберуге қол жеткізді. Қазіргі ғылыми зерттеулерде кеңестік өміршіл-әкімшіл жүйе 1929-шы жылдан орнықты деген тұжырым айтылып жүр. Біздің ойымызша, Қазақстанда өміршіл-әкімшіл жүйе Голощекиннің келуімен қалыптасты. Голощекин өзінің қолға алған «солшыл» бағытының мәні мен болмысын Сталинге мақұлдатып алғаны тарихтан белгілі. Бұл - бір.

Екіншіден, Сталин Голощекиндік кешенді экспериментті жіті бақылап отырып, 1929 жылы басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастыру сылтауымен оны бүкіл кеңестер қоғамына таңған тәрізді. Өйткені, өміршіл-әкімшіл жүйенің барша мәнді белгілері - саяси қуғын-сүргін, шаруаны меншіктен ажырату, еш кінәсі жоқ адамдардың өмірін қию, ұлттың мәдени құндылықтарын аяқ асты қалдыру, бір адамның шексіз билігін орнату, тағы басқалар Голощекин басқарған жылдары Қазақстан үшін қалыпты тәртіпке айналды.

Қысқасы, социалистік құрылыстың алғашқы 10-15 жылы қазақ зиялыларының тағдыры мен болашағын не күтіп тұр деген сұраққа толық жауап берді. Қоғамдық – саяси бағыт-бағдары мен таптық позициясы үйлеспеген, бірақ халқы үшін барын сала қызмет істегісі келген зиялылар мұны түсінді. Революция аласапыранында баррикаданың екі жағында тұрған С.Сейфуллин мен М.Жұмабаевтың 1929-1931 жылдардағы репрессиядан кейін, 1931-1933 жылдарғы аштықтан кейін бір-бірін іздеуі, сырт көзден жасырын кездесуі терең нысандық мәні бар оқиға ғой. Бірақ бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып ұйысуға, ұйымдасуға мүмкіндік бар мезгіл өтіп кеткен еді. Өз ырқы өзінен кеткен зиялыларымыздың тағдыры Орталықта қалды. Бұдан кейін де ұлт зиялыларына Мәскеудің ұстанған саясаты мен практикасы 1991 жылдың 16 желтоқсанына дейін айтарлықтай өзгере қойған жоқ. Бүкіл кеңестер елі бойынша алсақ, Сталиннен Горбачевке дейін, Қазақстанда Мирзояннан Колбинге дейін мамандарды даярлау мен пайдалану, олардың әлеуметтік-кәсіби және мәдени-имандық келбетін қалыптастыру, дүниетанымдық немесе шығармашылық ерекшеліктерімен есептесу – бәрі-бәрі, әрісі жалпы адамзаттық, берісі ұлттық ұстанымдарға емес, партиялық, таптық, түптеп келгенде шовинистік мақсатқа бағындырылды. Шовинистік империялық өктемдік «ядролық шоклар» қолға тиген соң мүлдем жүгенсіз кетті. Семейде атом қаруын сынайтын полигон салғанда, тың жерлерді игеруге шешім қабылдағанда, Орта Азия әскери округін құрғанда қазақ зиялысымен ақылдасқан, санасқан ешкім болмады. Республикадағы өнеркәсіп орындарының 93 пайызы Орталықтан басқарылған жылдарда да ұлт намысына тиген Мәскеудегілер айылын жимады. Хрущевтің, Брежневтің, Горбачевтің

қолдауына арқа сүйеген үлкенді-кішілі басшылар Қазақстанда отырып, қазақ зиялылары мен мамандарына мұрын шүйіріп қарайтын астамшылыққа барды. Ең кереметі - осы жымьсықы саясат асқан шеберлікпен бүркемеленді. Бірер айғақ келтіре кетейік [2, 167-б.].

1928 жылы Қазақ елінде алғашқы жоғары оқу орны пайда болды да, кейінде олардың саны үздіксіз молайып отырды. Күмөн жоқ, мұнда ұлт зиялыларының басым бөлігі даярланды. Бірақ уақыт өте келе ұлттық сана-сезім өскен сайын, ғылым мен техниканың адымы аршындай түскен кезеңде аяққа тұсау болған кереғар үрдіс те байқала берді. Өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғына дейін қазақстандық жоғары мектептегі студенттердің көпшілігін қазақ ұл-қыздары емес, славян тектестер құрады. Жағдай 70-жылдары ғана өзгерді. Бірақ оқу үдерісі көбінесе орыс тілінде жүріп жатты, яғни болашақ зиялылардың санасы, тілі, мінез-құлқы басқа ұлттық негізде өрілді. Сөйтіп, орыс тілінде сөйлейтін «мәңгүрттер» мен қазақ тілінде сөйлейтін «мәмбеттер» деген мәселе туып, оны тіпті қала мен ауылдың арасындағы қайшылық дәрежесінде түсіндіргісі келгендер табылды. Қайшылық тәлім-тәрбиеден туындаған дүниетанымдық айырмашылықта жатқаны ескерілмеді. Мұның сыртында республика университеттері мен институттары жоғары технологиялы мамандықтарды Мәскеу, Ленинград, Новосибирск еншісіне қалдырып, өздері негізінен мектепке және аграрлық экономикаға маман даярлады. Мәдениет пен өнерге жоғары білікті мамандар даярлау мейлінше мардымсыз жүрді. Қазақстанда қазақ жастарынан мәмілегер, әскери мамандар, ғарышкерлер даярлау ісі Мәскеудегі «көсемдердің» қаперіне де кірмеді. Оқу-материалдық база да замана талабына сәй келмейтін. Айталық, тәуелсіздік жылдарында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің бас әкімшілік ғимаратын салуға екі жыл ғана уақыт кетсе, кеңестік Қазақстан басшылары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жаңа кешенін салуды бастауға рұқсат алу үшін табаны күректей 15 жыл қайрат қылған еді, Қарағандыда екінші университет ашуға Мәскеудің рұқсатын 10 жыл күтуге тура келді. Ал мұның астарында, саяси теңсіздікке қоса, мәдениет саласына сарқынды ұстаныммен қаржы бөлу жатқан еді. Сарқынды қаржыландыру 50-ші жылдардың ортасында-ақ орын тепкен болатын. Себебі, жеке басқа табынуды әшкере-леумен тегін жұмыс күші ретінде пайдаланылған миллиондаған тұтқындар бостандыққа шығарылды, жанталаса қарулану дәуірі келді, социалистік елдер мен ұлт-азаттық қозғалысын қолдауға қыруар қаржы жұмсалды. Мұншама шығынға төтеп бере алмаған кеңестік экстенсивті экономика мәдениетті қаржыландыруды сарқынды негізге көшіруді дүниеге өкелді. 1940 жылы республика бюджетінен ағарту ісіне жұмсалған қаржы шығыстың 40 пайызын құраса, 1955 жылы ол 19 пайызға да жетпеді. Білім, ғылым, мәдениет мекемелеріндегі жабдықтар мен құралдар жаңартылмай, тозған үстіне тоза берді.

Осы тұжырымдарды Қазақстанда ауылшаруашылық мамандарын даярлау тарихының тәжірибесінде көрсете кетейік. Ауылшаруашылық интеллигенциясы деп аграрлық экономикада күрделілігі және мазмұны әрқилы ой еңбегімен айналысқан мамандар тобын айтамыз. Ғылыми әдебиеттерде бұларды «өндірістік», «өндірістік-техникалық», «ауылшаруашылығының өндірістік-техникалық интеллигенциясы» деп те атай береді.

Республикада ауылшаруашылық мамандарын даярлайтын жоғары және арнайы орта оқу орындарының ауқымды жүйесі орнығып, аграрлық экономиканы білікті қызметкерлермен қамтамасыз ету мәселесі Ұлы Отан соғысынан кейін ғана шешілген болатын. Әрине, оңтайлы ілгерілеулер өздігінен келе қалған жоқ. Қаражаттың тапшылығы, оқытушы-профессор кадрларының жетіспеушілігі, интеллигенцияға қарсы репрессиялар, тоталитаризмнің идеологиялық өктемдігі - бәрі білікті мамандар даярлауға зиянын тигізумен болды. Төрт жылға созылған соғыс та ауыл-селолардағы мамандар қатарын сиретіп жіберді. Нақтырақ айтсақ, 1945 жылы аграрлық секторда еңбек етіп жатқан жоғары және орта ауылшаруашылық білімді мамандар саны 4 мыңнан сәл ғана асатын. Егер тап осы жылы республикада

7 мыңнан астам колхоз, совхоз және машина-трактор стансасының болғанын ескерсек, әр шаруашылыққа бір дипломды маманнан келмегенін байқау қиын емес.

Білікті мамандар тапшылығы және оларға сұранымның ұдайы өсуі институттар мен техникумдарды көптеп ашуды талап етті. 1951 жылы Семей мал дәрігерлік, 1958 жылы Ақмола ауылшаруашылық, 1963 жылы Батыс Қазақстан ауылшаруашылық, Жамбыл гидромелиорациялық-құрылыс институттары шаңырақ көтерді. 1946 жылдың басында республикалық жер шаруашылығы наркоматы жүйесінде 17 арнайы орта оқу орны болса, олардың саны 20 жыл өткенде 31-ге жетіп, онда 33,4 мың студент оқып жатты.

Ауылшаруашылық оқу орындарының дамуын зерттей отырып, үш үрдісті көре аламыз. Біріншіден, олардың сандық өсуі даярлайтын мамандық түрлерінің де кеңеюімен қатар жүрді. Егер 20-жылдары ауыл шаруашылық оқу орындары 2-3 мамандық бойынша маман даярласа, 30-жылдары ол 8-ге, тың игеру қарсаңында 13-ке, ал 60-жылдар басында 15-ке жетті. Екіншіден, ауылшаруашылық оқу орындары қалаларда ғана емес, ауыл-селолық жерлерде жиі ашылып жатты. 50-жылдардың басында республикамыздағы 28 ауылшаруашылық орта оқу орындарының 12-сі ауыл-селолық елді мекенде орналасса, 60-жылдардың басында 29-ның 17-сі ауыл-селоларда жұмыс істеп тұрды. Біздіңше, бұл – өлден құптауға тұрарлық құбылыс. Өйткені, ауылшаруашылық институттары мен техникумдарында негізінен колхоз-совхоздардан келген жастар оқитын, мұның сыртында олар өндірістен қол үзбей оқуға мүмкіндік алды.

Үшіншіден, оқу орындары аймақтық тұрғыдан алғанда айтарлықтай үйлесімді орналасты. Қазақстанның кез-келген аймағындағы маман кадрларға деген сұранысты қамтамасыз етуге бейімделіп ашылды. Мәселен, 1930 жылы құрылған Қарқаралы мал дәрігерлік техникумы 30 жыл ішінде 900-ге жуық маман шығарса, Петропавл қаласында орналасқан ауыл шаруашылығын механикаландыру техникумы осы мерзім ішінде 5 мың маман даярлапты, ал 1929 жылы шаңырақ көтерген Қаптанбек малдәрігерлік техникумы 2,6 мың маманға жолдама берген екен. Техникумдар мен институттардың территориялық-аймақтық оңтайлы орналасуы ауыл шаруашылық мамандарының шоғырлануына да игі әсер етті. Айғақтарды сөйлетер болсақ, 1959 жылы 1,9 млн селолық тұрғыны бар оңтүстік аймақта (Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Шымкент облыстары) жоғары және орта арнайы білімі бар 59 мың адам ауыл-селоларда тұрып жатса, осынша халқы бар солтүстік аймақта (Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстары) 63 мың дипломды маман село интеллигенциясының алдыңғы қатарлы тобын құрады. Ауыл-село тұрғындарының саны бұдан 3 есе кем батыс және шығыс аймақтарында дипломды мамандар 19-20 мыңнан аспады.

Ауыл шаруашылық мамандарының соғыстан кейінгі жылдардағы тапшылығы оларды даярлаудың дәстүрлі жолы - институттар мен техникумдарды ашумен қатар қысқа мерзімді оқу орындарын ұйымдастыруды талап етті. Тек 1950-1954 жылдар аясында үш жылдық агрономдық мектептерді 627 адам бітіріп шығып, оларға кіші агроном атағы берілді. 1949-1956 жылдары екі және үш жылдық орта ауылшаруашылық мектептерін 2894 адам тәмамдады. Бұлар негізінен колхоз төрағасы қызметіне даярланған болатын. Жоғары және орта ауылшаруашылық оқу орындары жанынан 6 айлық немесе бір жылдық курстар ұйымдастырылып, мұнда өндірістік-техникалық мамандар біліктілігін көтерді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан үшін ұлттық мамандар даярлау, қазақ қыз-келіншектеріне жалпыға бірдей орта немесе кәсіби білім беру айрықша маңызға ие саяси-мәдени міндет болатын. Өйткені, социалистік құрылыстың алғашқы 20-25 жылы ішінде бұл мәселені түпкілікті шешу мүмкін болмады. Біріншіден, уақыт аз еді. Екіншіден, соғыстар мен қуғын-сүргіндер азды-көпті ілгерілеулерді жоққа шығарып отырды. Үшіншіден, Қазақстан топырағындағы тұңғыш институт 1928 жылы шаңырақ көтергенін ескерсек, соғысқа дейінгі бесжылдықтар ішінде ұлттық интеллигенцияны қалыптастыру еш мүмкін болмағанын ұғыну қиын емес.

Кеңестік қазақ зиялысының сапалы жаңа күш ретінде жарты ғасырдан астам уақыт өте келе қалыптасуына әлемдік өркениеттегі ілгерілеулер, республиканың экономикадағы, әдебиет пен өнердегі, ғылым мен техникадағы табыстары тікелей әсер етті. Қ. Сәтбаевтың, М. Әуезовтің, И. Есенберлиннің, Ш. Қалдаяқовтың, К. Байсейітованың, А. Жұбановтың, Ж. Молдағалиевтің, Ф. Мүсіреповтің, Б. Момышұлының, Н. Алдабергеновтың, Ш. Аймановтың, Ә. Марғұланның тағы басқалардың шығармалары мен жеңістері сананы ашып, танымды тереңдетті, ұлтжанды намыс отын жақты, ұрпаққа өнеге болды.

Жоғарыда есімдері ұлықталғандай интеллектуалдарды қолдан жасау мүмкін емес. Оларды уақыт, өмір талабы дүниеге әкеледі. Ал мамандарды белгілі мерзім аясында даярлап шығаруға болады.

Интеллектуалдардың сандық және сапалық ілгерілеуін жоспарлау, алдын-ала болжамдар құру – утопияның ісі, өнбейтін шаруа. Ал мамандардың білімі, территориялық, ұлттық және басқа да өсіп-өну бағдарын күн ілгері айқындап, нысаналы түрде реттеп отыруға болады. Бұған Қазақстан тарихынан көптеген дәлелдер, айғақтар бар. Бұл жерде біздің айтпағымыз – екі мәселе. Біріншіден, мамандарға сұранысты алдын-ала дөп басып тауып, болашақ қажеттілікпен ұштастыра білу – ілгеріге бастайтын қуатты факторлар қатарына жатса, екіншіден, бұл – болашақ интеллектуалдарды тәрбиелеуге қаланған алғашқы кірпіштердің бірі. «Алып анадан туады» деген емес пе. Ендеше интеллектуалдар да негізінен мамандар ортасынан шығады.

Сонымен, бейнелеп айтсақ, интеллигенция – шалқыған мұхит айдынындағы мұзтау болса, интеллектуалдар – осы мұзтаудың биік-биік шыңдары, ал мамандар – сол шыңдарға тірек боп тұрған, бірақ су астындағы бөліктей көзге көріне бермейтін мұзтаудың ең қалың, ең берік негізгі бөлігі. Интеллигенция – ішкі құрылымы мейлінше күрделі, динамикалық даму үстіндегі адамдардың үлкен қауымы.

Қазақ зиялысының тарихын зерттеу ел мен жер тағдырын анықтайтын факторды ұғынуға шылбыр ұстатады. Ол тарихты түзетін халық пен тұлғаның миссиясын дөп басып тану үшін ауадай қажет.

Әдебиет

1. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: «Жазушы», 1984. – I. – 195 б.
2. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих пен тағдыр. Мақалалар. – Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС. – 2003 – 295 б.

References

1. Bes gasirzhirlaidi. – Алматы: «Zhazushi», 1984. – I. – 195 b.
2. Nazarbaeva G., Abzhanov Kh. Qazaqstan: tarih pen tagdir. Maqalalar. – Алматы: «Kitapbaspasi» ZhShS. – 2003 – 295 b.